

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ OSMANLI BATI MÜCADELESİ

Dr. Rifat ÖZDEMİR

Çanakkale, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan coğrafi bir mekânda olup, stratejik öneminden dolayı çok çeşitli tarihî hadiselere sahne olmuş bir bölgedir. 1071'den sonra Anadolu'ya gelen Türkler de bu bölgenin önemini görerek sürekli elde tutmaya, Avrupa'ya geçiş köprüsü olarak kullanmaya çalışmışlardır. Osmanlı idaresinin gelişip, kıtalar hâkimi durumuna gelmesinden sonra, birçok denizlerde olduğu gibi, burası da asırlarca bir Türk su kanalı durumuna gelmiştir. Fakat, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren İmparatorluğun zayıflamaya başlaması, arkasından bazı topraklarını kaybetmesi, Batı dünyasının işine yaradı. Osmanlı'nın yayılmasını bir türlü hazmedemeyen hıristiyan dünya siyasî, idarî, askerî, malî ve sosyal yönden yoğun bir mücadele başlattı. Savaş meydanlarından kazanamadığı zaferi, siyasî, malî, sosyal, kültürel vb. gibi yönlerde kazanmaya çalıştı. Bu mücadelede de uyguladığı çok çeşitli taktikler ve makyelist metodlarla adım adım hedefine ulaşmaya çalıştı. 1915 yılına gelindiği vakit, asırlarca Türk gölü durumunda olan denizleri aşarak Çanakkale Boğazını geçip son kaleyi düşürmeye çalıştılar. Hemen akla, bunu nasıl başardılar? Hangi mücadele metodunu uygulayarak amaçlarına ulaştılar? Onları zafere götüren amiller neydi? vb. gibi sorular gelmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı-Batı arasındaki mücadelenin sadece sosyo-ekonomik boyutları üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Sosyal Yönden Durum

Osmanlı Beyliği küçük bir kasabada doğduktan sonra, kısa süre içinde gelişerek üç kıtaya yayılan dünya devleti durumuna geldi. Karmaşık, ama zamanına göre mükemmel bir devlet teşkilâtı ile hukuk sistemi meydana getirerek yönetimi altındaki çeşitli dinî ve etnik grupları idare etti.

Dünya üzerinde kurulan çeşitli imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğu da dinî ve etnik yönden homojen bir birlik oluşturmayıp, bünyesinde çok çeşitli ırklara mensup insan topluluklarını barındırmaktaydı. Ama devletin geliştirdiği kurumlar ve bu kurumlara yön veren şer'î ve örfî hukukun sıkı sıkıya uygulanmaya çalışılmasıyla bu toplumlar barış içinde bir arada yaşadılar.

Böyle bir yapıya sahip olan imparatorluk yöneticileri, çağına göre kendilerine komşu ve rakip olan devletlerle siyasî, askerî, malî ve kültürel münasebetlerde bulunmayı da ihmal etmiyorlardı. Venedik, Ceneviz, Portekiz, İngiliz, Fransa, Prusya, Rusya vb. gibi devletlerle imzalanan çeşitli siyasî ve ticarî mahiyetteki ahidnâmelerle dış ilişkileri düzenliyorlardı.

Devlet, dış ilişkileri böyle düzenlerken, içte ise etnik ve dinî yapısı farklı olan toplulukları bir kabul ederek eşit muameleye tabi tutuyordu. Bu toplulukların dil, din, gelenek ve göreneklerini özgürce yaşatma hakları vardı. Devletin yapısı "ümme" anlayışına dayandığı için, reaya, müslim ve zimmî olarak iki grupta mütalaa edilerek değerlendirilmekteydi. Devlet yönetiminde idarî, askerî, malî ve hukukî yönden sadece müslim ve zimmî ayrımı takip ediliyordu. Fakat bu iki kesimin her türlü özlük hakkı, can, mal ve ırz güvenliği, dinî serbestliği, malî ve ticarî faaliyetleri, şer'-i şerif ve kanûn-ı münifin güvencesi altına alınmıştı. Bu iki zümreyi idarede, gerek merkezî hükümet, gerekse eyalet ve sancak yöneticileri keyfî davranışlarda bulunmaktan şiddetle kaçınıyorlardı.

Devlet yapısının bir gereği olarak, yönetime ikili hukuk sistemi hâkimdi. Bunlardan birincisi Ayet, Hadis, Kıyas ve İcma'dan beslenen şer'î hukuk, ikincisi ise Türk Devlet anlayışı, idarecilik geleneği ile fethedilen yerlerde karşılaşılan vergi tarh ve tevzi usullerinden etkilenen örfî hukuktur. Şer'î hukuk her yerde kendi yetki sahası içinde aynen uygulanıyordu. Fakat, örfî hukuk, hemen hemen her şehir ve bölge için ayrı ayrı tanzim edilerek uygulamaya konulmuştur¹. İşte, çok karmaşık yapıya sahip olan müslim ve zimmî reaya, bu iki hukuk sayesinde her türlü haklarını muhafaza edebiliyorlardı.

Müslim kesimin itikat ve amelî konularda bağlı olduğu temel kaynak Ayet ve Hadislerdir. Bu kaynakların emri gereğince dinî iba-

1 Ömer Lütfi Barkan; *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonomisinin Hukukî ve Malî Esasları (Kanunlar-1)*, İstanbul, 1943, s. IX-LXXII vd.

detlerini yapmaları gerekir. Müslimlerin bu amaçla çeşitli mahallelerde camii, mescit, tekke ve zaviyeler yaptıkları, gerektiğinde bunları tamir ettirdikleri, bunların yaşayabilmesi için çok kabarık vakıflar kurdukları, bunların yöneticilerine devletin de "berat-ı şerif"ler vererek idaresini kolaylaştırdığı bilinmektedir². Müslimler için geçerli olan bu uygulamalar zimmi kısım için de geçerliydi. Onlar da kilise, havra vb. ibadet yerleri inşa ettirip, gerektiğinde tamir ettirebiliyorlar, bu kurumların yaşaması için vakıflar kurarak devlet tarafından "berat"lı mütevelliler tayin ettirebiliyorlardı. Meselâ: 26 Eylül 1798 (19 Safer 1208) tarihinde Ankara'nın Kurt Mahallesinde Rum asıllı zimmiilere ait bir kilise mevcuttur. Birkaç tane rahibin görev yaptığı bu kilise, zaman içinde harap olarak bazı yerlerinin tamir edilmesi gerekmiştir. Kilise yöneticileri mahkemeye ve merkeze "arzuhal" sunarak, kiliselerinin tamir edilmesini isterler. Merkezden verilen Ferman ve mahkemenin verdiği "hüccet-i şer'iyye" gereğince mahkemeden giden görevli ile Ankara Şehir Mimarı kiliseye vararak gerekli keşif raporunu hazırlayıp mahkemeye sunarlar. Bu keşif raporundan sonra aynı mimarî tarzda tamir edilmesine izin verilir³. Aynı bürokrasi, müslimlerin ibadet yerleri için de uygulanıyordu. Yine, 1813 (1228) yılında Ankaranın Akköprü semtine yakın bir yerde bulunan Vanık Kilisesinin vakıf arazileri olduğunu⁴, 1823 (1238) tarihinde kiliseye gelen misafirlerin hayvanlarını otlatmak için çayırlarının olduğunu görmekteyiz⁵. Aynı şekilde, 20 Şubat 1831 (10 Ramazan 1240) tarihinde, Harput'un zimmiilere ait Sinâbut Mahallesinde Aşağı ve Yukarı Kilise adı altında iki tane kilise bulunmaktadır. Yukarı kiliseye bağlı vakıfların mütevellisi olan Kırkor, Mahkeme-i Şer'e gelerek, Aşağı kilise'ye bağlı vakıfların mütevellisi olan Abram üzerine dava açarak "... Yukarı kenise ittisâlinde vaki menzilin (ev) arsası mukaddeman kenîsamızın vakfi olup, bundan mukaddem sabık mütevellî bir mikdar arsa dahi müceddeden iştirâ ve kendi malı ile kenîsâ-yı mezbûr fukarası için bir menzil bina idüb vakf ve bilâ nizâ menzil-i mezbûr onyedî seneden mütevacizdir zabt ve seyfen ve şitâen (yaz-kış) menzil-i mezbûru hıfz..." ettiğini beyan ederek belirtilen vakıf arsalarının Yukarı Kilise vakfi

2 Ankara Etnoğrafya Müzesi; *Ankara Şer'iyye Sicili*; Defter No: 175, Belge No: 77, 161, 221; Defter No: 176, Belge No: 19, Defter No: 177, Belge No: 321 vd. Bundan sonraki dipnotlarda Ankara Şer'iyye Sicili (AŞS.) şeklinde, bundan sonra gelen ilk numara Sicil defterini, ikincisi ise belge numarasını gösterecektir (AŞS.; 175/77 gibi kısaltılacaktır).

3 AŞS.; 185/35.

4 AŞS.; 231/31, 32.

5 AŞS.; 222/289.

mütevellisinden aliverilmesini istemektedir⁶. Görüldüğü gibi bu konularda müslim ve zimmîler aynı adli ve dinî özgürlüğe sahiptirler. Hatta, Kıbrıs'ın Limasol ve Baf gibi şehirlerinde oturan Rum asıllı zimmîlere ait kiliselerden bazılarının Osmanlı yönetimi tarafından projelendirilip inşa ettirildiği de bilinmektedir⁷.

Dinî hayatta herşey istenildiği gibi gitmeyebilir. Bazan din adamı sıfatı taşıyan kimseler ya cehaletten, ya gafletten ya da ihânetten dolayı dinî kuralları emredildiği gibi, kendi inananlarına öğretmeyebilirler. Bu gibi durumlarda genellikle dinî otoriteler ile devlet yönetimi duruma müdahale ederek fitne ve fesadın çıkmasına mani olurlar. Osmanlı döneminde, benzer durum müslim ve zimmî kesimler arasında görmemiz mümkün olmaktadır. Meselâ: 6 Eylül 1787 (23 Zilkâde 1201) tarihinde yürüttüğü hizmette başarısız olan Ankara Müftüsünün görevden alınmasına karşılık⁸, 1790 Ekim Başları (Evâil-i Muharrem 1205) tarihinde Ankara kiliselerinde yersiz ayin yaparak hıristiyanların inancını ifsad eden Rum Papazı, Patrikhânenin, Sultana "arzuhal" sunup cezalandırılmasını istemesi üzerine, yazılan Ferman-ı Âli mucibince Ankara Mütesellimi riyasetinde Amasya Kalesinde "kalebend" (kale hapsi) cezası ile tecziye edilmek üzere Amasya'ya sürgün edildiğini görmekteyiz⁹. Bu örneklerde de devletin müslim ve zimmî kesime ne kadar eşit ve dengeli politika izlediği açıkça görülmektedir.

Toplumlarda huzur ve güvenliğin sağlanması doğru, isabetli, tarafsız bir hukuk sistemi ile mümkündür. Osmanlı döneminde bu sistemin temsilcisi mahkeme-i şer'iyelerdir. Ehl-i örf mensupları müslim ve zimmî tebaaya nasıl tarafsız davranıyorlarsa, haklaştırma kurumunun başı olan kadı ve nâibler de aynı şekilde tarafsız davranıyordu. Mahkemeye intikal eden davalarda müslim ve zimmî ayırımı yapılmazdı. İslâm hukuku ile Kanunnâmeler neyi emrediyorsa ona göre karar verirlerdi. Her hakkın yerini bulmasında, doğru söz ile iddiayı isbat etmeye yarayan şahitlik kurumunun önemi çok büyüktür. Çok değişik, etnik ve dinî topluluklardan meydana gelen imparator-

6 Diyarbekir Müzesi; *Harput er'iyye Sicili*; Defter No: 398, Sayfa No: 125, Belge No: 178. Bundan sonraki dipnotlarda Harput Şer'iyye Sicil (HŞS.) şeklinde, arkasından gelen birinci numara Sicili, ikincisi sayfayı, üçüncüsü de belge numarasını gösterecektir (HŞS.; 398/125/178 gibi kısaltılacaktır).

7 Fikret Kürşat-Mustafa H. Altan- Sabahattin Egeli; *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, İstanbul, 1978, s. 77-80.

8 AŞS.; 176/317.

9 AŞS.; 180/266.

luk topraklarında “yeminin” şekli ne olacaktı, hangi din ve milliyete sahip olan kimselerin şahadeti kabul edilecekti? Bu soruların doğru olarak cevaplandırılması birçok hukukî meseleyi hal etmiş olacaktı. Kadı Sicilleri tarandığı vakit, bu konularda bazı belgeler bulmamız mümkün olmaktadır. Bir müslim, mahkemeye geldiği vakit meramını anlatıp, hakkını alıvermelerini isterdi. Eğer şahit getiremezse (bazan şahit getirse de olabilirdi), haklaştırma kurumunun başı olan kadı veya nâib de doğru söylediğine dâir yemin teklif ederse, İslâm geleneğine göre “Allah’ın varlığı ve birliği” üzerine and içerek yemin ederdi¹⁰. Fakat mahkemeye gelen zimmilerin İslâmî kurallara göre yemin etmeleri şartı yoktu. Meselâ: Mart sonları 1787 (Evâil-i C. Âhir 1201) tarihinde Ankara Mahkemesine gelen Poliçeci Amriz Oğlu Mekayik adlı zimmi, ölen Eğinli Cizye Tahsildarı Halil üzerine dava açarak “Halil’de benim alacağım var, talep ederim” der. Mahkemenin, delil ve şahitler getirmesini istemesi üzerine, *İncil üzerine yemin ederek*, müslümanlardan şahitler getirir ve davayı kazanır. Bu mahkemede bir çeşit mahkeme jürisi diyebileceğimiz Abdül Celil Efendi, es-Seyyid Halil Efendi, es-Seyyid Mustafa Efendi ve Seyyid Mehmed Şatır Efendi’lerin “Şuhudü’l-Hal” üyesi olarak hazır buldukları, şahitlerin hepsinin müslim bulunması ayrıca dikkat çekicidir¹¹.

Haklaştırma işlerinde, şahitlik kurumunun yeri büyüktü. Mahkemelerde, İslâm Hukuku ile Osmanlı Kanunnâmeleri gereğince doğru sözlü, adaletli, güvenilir kişilerin şahadeti müslim ve zimmi ayırımı yapılmaksızın kabul ediliyordu. Meselâ: 30 Eylül 1813 (4 Şevval 1228) tarihinde Ankara Vank Kilisesinde görev yapan bir papaz, hataen bir müslimi bıçak darbesiyle, öldürür. Maktülün karısı ve çocukları papaz üzerine dava açarak cezalandırılmasını isterler. Fakat papaz inkar eder. Mahkeme, maktülün varislerinden şahit getirmelerini isteyince birçok zimmi ve müslümanı şahit getirerek davayı kazandığını görmekteyiz¹². Aynı şekilde, Mayıs başları 1632 (Evâhir-i Şevval 1041) tarihinde Harput’a bağlı Hırhik köyünden Kirakos adlı zimmi mahkemeye müracaat ederek, Derviş Beşe adlı kimsenin ağaçlarını yakmıştı iddia ederek, mahkemenin olay yerine giderek keşfetmesini ister. İsteği kabul edilerek mahkemeden Osman Efendi gider ve durumu tesbit edip gelir. Mahkemenin bu oturumunda da Seyyit Behlül, Mehmet Çelebi, el-Hac Hüseyin, es-Seyyid Mehmed, es-Seyyid

10 HŞS.; 278/ 15/ 43, 44, 45; 392/ 69/ 158; 392/ 76/ 174; 381/ 11/ 1; 381/ 20, 21/ 1

11 AŞS.; 176/ 86.

12 AŞS.; 213/ 32.

Şah Veli, Allahverdi Bâli Beşe gibi müslüman isimi ve sıfatı taşıyan kimselerin Şuhudü'l-Hal üyesi olarak bulduklarını görmekteyiz¹³. Aynı şekilde 4 Mart 1867 (27 şevval 1283) tarihinde Harput'a bağlı Miyadin köyünde oturan Hasan bin Osman Harput mahkemesine gelerek, Harput'a bağlı Etminik köyünde oturan Osekhan veled-i Kisbar veled-i Dursun adlı Ermeni'nin vekili Mosis veled-i Minas üzerine dava açarak şöyle der: "Bundan 28 ay önce Sürsürülü Tavit'ten aldığım tahminen beş yaşındaki boz ve kancık merkebi, yine bundan bir yıl 9 ay önce şehire zahire getirdiğim bir sırada kazaen zayıttım. Şimdi merkebi Ermeni Osekhan'ın elinde buldum, vekili Mosis'ten talep ederim" diyerek dava açar. Mosis, Hasan'ın iddiasını inkar ederek, "müvekkilim Osekhan, bu merkebi 1281 (1864 m.) senesi, yani bu tarihten 32 ay önce, Adana'da oturan Manok adlı hıristiyandan 200 guruşa satın aldı" diyerek merkebi vermek istemez ve Etminik köyünde oturan Mehmed bin Mustafa ve Ali bin Ahmed'i şahit getirerek iddiasını isbatlar. Müslüman iki kişinin, Mosis'e şahit olması üzerine, davacı Hasan'ı reddederek merkebin Oselhan'ın olduğuna karar verir¹⁴. Görüldüğü gibi bir zimmî, bir müslümana karşı yürüttüğü davayı, yine müslüman şahitler vasıtasıyla kazanmaktadır.

Toplum hayatında temel haklardan birisi de eğitim ve öğretim hakkıdır. Osmanlı döneminde, müslim ve zimmî grupların eşitçe bu haklardan yararlandığını görmemiz mümkün olmaktadır. Ankara'da bulunan müslim kesim kendi mahallelerinde sıbyan mektepleri açarak çocuklarını okutmalarına karşılık¹⁵, zimmî kesim de genellikle kilise ve havralarının yanına sıbyan mektepleri açarak çocuklarını okutuyorlardı. Meselâ: Ocak ortaları 1834 (Evâil-i Ramazan 1249) tarihinde Ankara'nın Hacende (Hoca Hindi) Mahallesinde oturan Yahudilere ait Havranın bitişiğinde bir de Yahudi sıbyan mektebi görmekteyiz¹⁶. Buraya kadar Osmanlı yönetiminin, inanç ve ibadet konusunda, hakkın tesbiti ve dağıtılmasında, eğitim ve öğretim hizmetlerinde müslim ve zimmî ayırımı yapmadan, eşit ve yansız bir idare tarzı uygulamaya özen gösterdiğini vermeye çalıştık. Uygulanan bu denge, imparatorluğun güçlü olduğu sürece devam etmiş ve başka devletlerden bozmak isteyenlere de fırsat verilmemiştir.

13 HŞS.; 181/32/1, 2.

14 HŞS.; 381/12/2.

15 Rifat Özdemir; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1986, s. 51—56, 75—96, 202—205.

16 AŞS., 235/311.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren batıda yeni keşiflerin yapılması, kol gücü yerine buhar ve makina gücünün devreye girmesi, arkasından hızlı bir sanayileşmenin başlamasıyla Osmanlı Devleti ile batı arasındaki kuvvetler dengesi Batı Devletleri lehine bozuldu. Osmanlı yöneticileri bu dengeyi koruyup, batıya yetişmek istedilerse de, muvaffak olamadılar. İşte bu farkın doğmasından sonra, Batılı Devletler her fırsatta Osmanlı yönetimi altında yaşayan insanların çeşitli ihtiyaç ve duygularını savunuyor görünerek istismar etmeye başladılar.

1815'te Viyana Kongresinde ortaya atılıp, XIX ve XX. yüzyılın başlarında "Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak, Osmanlı'nın Avrupadaki topraklarını pay etmek, Osmanlı'nın bütün topraklarını pay etmek, mümkün olursa Türkleri geldikleri Orta Asya Bozkırlarına sürmek" gibi çeşitli manalarda kullanılan "Şark Meselesi"nden sonra bu istismar ve denge bozma faaliyetleri iyice hızlandı¹⁷.

"Tebaamdan müslümanları ancak camiide, hıristiyanları kilisede, Musevileri de havrada tanımak isterim"¹⁸ diyen Sultan II. Mahmut, sanırız biraz yenilik yapmak biraz da bu tür istismar ve müdahalelerin önüne geçmek istemiştir.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren işiyâsi, askerî ve malî yönden kendini güçlü hissetmeye başlayan Batılı Devletler, Osmanlı yönetimini bir taraftan siyasi ve askerî yönden sıkıştırırken, öbür taraftan Osmanlı yönetiminin tesis ettiği müslim ve zimmi dengesini bozarak, sürekli istismar edebilecekleri bir ortam hazırlamaya çalıştılar. Bu amaçla, II. Mahmut döneminde Avrupaya ilk defa gönderilen öğrencilerden bazılarını elatarak¹⁹ onları kendi amaçlarına alet etmeye çalışırken, çeşitli ahidnâmelerle İmparatorluğun değişik yerlerinde okullar açmaya başladılar. Bu faaliyetlerin bir uzantısı olarak 1893 yılından 1910 yılına kadar geçen 17 yıllık sürede içinde Fransız, İngiliz, Alman okulları yanında sadece Amerikalıların bütün imparatorluk toprakları içinde kolej, ortaokul, yatılı kız mektepleri ve ilkokullar olmak üzere toplam olarak 8050

17 Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi*, c. 5, Ankara, 1970, s. 203—204.

18 E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 5., s. 152.

19 E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 5, s. 162; Hasan Ali Koçer; *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773—1923)*, İstanbul, 1970, 65—66, 99 vd.

tane okul açtığını²⁰, bir Anadolu kasabası olan Harput'un Şehroz Mahallesi'nde Amerikalıların anaokulu, ilkokul ve kolej, papaz eğitimi verilen ayrı bir okulları, Kal'a Meydanı ve Mezraa'da (bugünkü Orduevi civarı) Fransız okulları, Mezraa'da (bugünkü Fevzi Çakmak Mahallesi'nde "Çevirme" denilen yerde) her yaş grubunun eğitim gördüğü Alman okullarının açıldığını görmekteyiz²¹. Küçük bir Anadolu kasabasında dahi üç devletin yarışarcasına her yaştaki çocuğa hitab eden okul açma faaliyetleri gerçekten dikkat çekicidir. Bu okullara gönderilen yabancı hocaların Lord Hedley, Kont Jorj, Binbaşı Stanley, Lili, Cliford vb. gibi erkek ve kadın adlarını Şeyh Seyfurrahman, Şeyh Selahaddin, Şeyh Abdurrahman, Şeyh Muhammed, Seyyide Ayşe, Seyyide Zeyneb, Ümmetullah Halime vb. gibi tamamen İslâmî isimlerle değiştirmeleri ise ayrıca dikkate şayan bir durumdur²². Yine bu okulların genellikle zimmi çocuklarına yönelik olması üzerinde durulması gereken bir durumdur.

Eğitim amaçlı olarak açılan bu okullardan bazıları ise eğitim hizmetleri yanında etnik ve bölücü faaliyetlerde bulunmayı da ihmal etmiyordu. Buldukları bölgelerde etnik ve dinî unsurları kışkırtarak imparatorluktan koparmaya çalışıyorlardı. Bu amaçla, bu tür etnik ve dinî unsurların kendi anlayışlarına göre teşkilatlanması, sevk ve idare edilmesi, yazışma hizmetlerinin yürütülmesi, para, silah ve çeşitli ihtiyaç maddelerinin temin edilmesi, teşkilât çetelerinin korunup kollanması vb. gibi faaliyetleri eğitim amaçlı olarak kurulmuş görünen okullarından idare ediyorlardı. Meselâ: Merzifonda kurulan Amerikan koleji ve hastanesi aynı amaçlara yönelik çalışıyordu. Karadeniz sahillerinde yaşayan Rumları ayaklandırıp hayali Rum Pontus Devletinin kurulması amacıyla Yunan Başbakanı Venizelos Rum Pontus Cemiyetine para ve siyasi destek sağlarken, kolej Müdürü Howeit, 1904 yılından beri Rum Pontus Cemiyetinin kolej tarafından teşkilatlanması, bürokratik hizmetlerinin yürütülmesi, kurulacak hayali Rum Pontus Devletine ait haritaların çizilmesine çalışıyordu. Aynı müdür, Papaz Frederic Godsel'e yaz-

20 Bayram Kodaman; *Abdühamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980, s. 52—59, 186—242; E. Kırşehirlioğlu; *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963, s. 18—32, 33—38, 39—74, 75—129, 139; İshak Sunguroğlu; *Harput Yollarında*, c. 2, İstanbul, 1958—9, s. 1—15 vd. Buradaki rakami ihtiyatla karşılamak gerekir.

21 Erdal Açıkse; *Salnâmelere Göre Mamûratü'l-Aziz Vilâyetinde Maârif*, A.Ü. Türk İnkılâb Tarihi Enstitüsünde Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1985, s. 136—139; İshak Sunguroğlu; *Harput Yollarında*, c. 2, İstanbul, 1959, s. 40—60 vd.

22 E. Kırşehirlioğlu; *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1953, s. 105—108.

dığı bir mektupta “Hıristiyanlığın en büyük düşmanı İslâmdır. Türkiye de en büyük İslâm devletidir. Eğer lâzım gelirse hedefimize varabilmek için 500 yıl da bekleyeceğiz” derken, Gregoryan Ermeni Papazı Papazyan’a yolladığı bir mektupta da “Eğer bekâr olsaydım gider Ermenistan’da çalışırdım” diyerek onlara karşı beslediği sempati ve desteği dile getirmek istiyordu. 16 Şubat 1921 tarihinde Ankara Hükümeti ve Atatürk’ün verdiği izne dayanarak arama yapan Türk Jandarması, bu konuda yakaladığı belge ve bilgileri açığa çıkartmıştır²³. Görüldüğü gibi bu kolej, eğitim ve kültürel faaliyetleri yanında devletin birliğini bozucu siyasi ve bölücü faaliyetlerde bulunarak Rum ve Ermeni çetelerine destek sağlıyordu. Aynı şekilde, Amerikan Kolejlerinin Ermenilere sağladığı benzer desteği Harput’ta da görmek mümkündür. Uzun süre Harput Amerikan kolejinde müdür olan Mistur Barnim, her fırsatta Ermenileri destekleyip teşkilatlanmaktan geri durmamıştır. Bu destekten şımaran Harput Ermenileri müslümanlar üzerinde baskı kurup, zulm etmeye başlayınca, buna kalemiyle “dur” diyen Şair Hacı Hayri Bey, yazdığı bir şiirde, Ermenilerin zuimünü, Mistur Barnim’in Ermenilere sağladığı desteği mısra mısra anlattıktan sonra, yabancı desteği ile Ermeni komşularının nasıl oyuna getirildiğini, bu oyunu anlayamayanların nasıl dehşet saçtığını, ama ne yaparlarsa yapsınlar bu topraklardan bir karış dahi vermeyeceklerini sert ve sanatkârane bir şekilde dile getirmektedir²⁴ a. Bu olaylar dahi yabancı okulların amacını açıkça göstermeye yetecek niteliktedir. Batılı Devletler, Osmanlı’ya eğitim ve kültür sahasında yeni bir taarruzda daha bulunmaktadır. Bu sayede, asırlarca Osmanlı’nın oluşturduğu müslim ve zimmi dengesi bozulmaya çalışılmıştır.

Batılı Devletler bir taraftan eğitim ve öğretim faaliyetleri ile istediklerini elde etmeye çalışırken, öbür taraftan da misyonerlik faaliyetlerine hız verdiler. Matbaanın hızla modernize olmasıyla işleri biraz daha kolaylaşmış oldu. Bu sayede Avrupa’nın değişik yerlerinde 2-3 bin cilt basılan Zebur, Tevrat ve İncil’ler gizli ve açık yollardan Osmanlı ülkesine sokularak ehl-i zimmet tâifesi üzerinde dinî tahakküm kurmaya çalıştılar. Haziran ortaları 1824 (Evâsıt-ı Şevval 1239) tarihinde Anadolu ve Rumeli’nin üçer kolundaki ehl-i örf

23 Ömer Sami Coşar; *Atatürk’ün Muhafızı Topal Osman (Osman Ağa)*, Ankara, 1971, s. 58-67 vd.

24 a Abdülkadir Yuvalı; “Harput’ta Hac Hayri Bey’in Ermeniler için Yazmış Olduğu Şiirin Düşündürdükleri”, 8-12 Ekim 1984 tarihleri arasında Erzurum’da yapılan “Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu” na sunulan tebliğ.

ve ehl-i şer' mensuplarına hitaben yayımlanan bir fermanda, Avrupalının izlediği bu yol anlatıldıktan sonra, Farsça olarak basılıp İstanbul'a gönderilen 200—300 ciltlik Zebur, Tevrat ve İncil'e gümrükte elkonulup, geldiği yere geri gönderildiği, bundan sonra da açık veya gizli olarak gelenler olursa toplatılıp yakılması emredilmektedir²⁴ b. Görüldüğü gibi bu faaliyetler de Osmanlı zimmilerine yöneliktir. Bu faaliyetler karşısında Osmanlı yönetimi de boş durmayarak dengeyi koruyucu tedbirler almış ve bu amaçla, 14 Kasım 1825 (2 Rebiü'l-Âhir 1241 tarihinde (yani Zebur, Tevrat ve İncil dağıtılmasından 1 yıl 5 ay sonra) İstanbul'da bastırılan "Siyer-i Nebvi" (Hz. Muhammed'in hayatı ve gazveleri) adlı kitapları imparatorluk genelindeki mahkemelere göndererek ahalinin okumasını istemiş ve kitaplardan Ankara Mahkemesine de 15 cilt gönderilmiştir²⁵. Dikkat edilecek olursa, Osmanlı yönetimi her fırsatta müslim ve zimmi dengesini bozduurmamağa çalışmıştır.

1839 tarihine gelindiği vakit, artık böyle bir dengenin başka biçimde korunması arzulanarak "Tanzimat Fermanı" ilan edilmiştir. Bu fermanda müslim-zimmi herkesin eşit olduğu, şeriat mahkemelerinin dışında ticaret ve asliye mahkemelerinin kurulduğu, iltizam ve âşâr sisteminin kaldırıldığı, cizyenin Patrikhâneler tarafından ayarlanıp toplanması, herkesin askerlik yapacağı vb. gibi çeşitli hükümlerin yer aldığı görülmektedir²⁶.

Tanzimat fermanında getirilen bu yeni uygulama istenilen sonucu vermeyerek, asırlardan beri, belirli hak ve ödevlere alışan ne müslim kesim ne de zimmi kesim hoşnut olmuştur. Bu hoşnutsuzluk, Galata Voyvoda Karakolunda görev yapan Tabur Ağasının "Ay oğul anlatamadık mı? Şimdi gâvura gâvur denmiyecek. Söyliye söyliye dilimizde tüy bitti"²⁷ sözüyle adeta günlük espiriler durumuna gelmiştir.

Osmanlı Tebaası arasındaki huzursuzluk arttıkça, Batılı Devletler ile Rusya'nın amaçları adım adım gerçekleşmeye başlamış ve Rusya Osmanlı Hıristiyanlarının hâmisini olduğunu idd'a ederek zaman zaman müdahalelere başlamıştır. Bu müdahalelerden rahatsız olan Batılı Devletler, Kırım Harbi sonunda 30 Mart 1856 tarihin-

24 b AŞS., 223/156.

25 AŞS., 224/148.

26 E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 5, s. 169/195.

27 E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 5, s. 185.

de imzalanan Paris Antlaşmasının dokuzuncu maddesine, "Padişahın, kendi tebaası arasında ırk ve din farkı gözetmeden yeniden düzenlemeler yapması ve başka devletlerin tek tek veya toptan müdahale etmemesi" mealindeki hükmü koydurarak Rusları engellemeye çalışmışlardır²⁸.

1839'da zimmi kesime verilen yeni haklar ile ödevler 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı ile biraz daha genişletilmiş, ama Batılı Devletler ile Rusya'nın müdahalesi bir türlü bitmediği gibi, Osmanlı yönetimi de uygulanan sistemlerin getirdiği problemleri çözererek, eskiden kurulan müslim ve zimmi dengesini bir türlü tuturamayıp XIX. yüzyılın sonuna gelmiştir.

Artık XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı, Batılı Devletler ile Rusya gözünde, heran mirası pay edilebilecek hasta bir adam durumundadır. Bu döneme kadar, ahidnâmeler ile antlaşmalar muvacehesinde müdahale edebilen, istediğini alabilen devletler, XIX. Yüzyıla gelindiği vakit, artık hiçbir ahidnâme veya antlaşma dinlemeden imparatorluk merkezini ele geçirip, mirastan pay almak amacıyla Çanakkale Boğazına dayandılar.

II- Ekonomik Yönden Durum

Bilindiği gibi, Batılı Devletlerin ekonomik yönden Anadolu ile irtibatları Selçuklulara kadar gitmektedir. Mart 1220 tarihinde Selçuklu Hükümdarı I. Alâaddin Keykubad tarafından % 2 nisbetinde gümrük resmi ödemek kaydıyla Venedik tüccarlarına ticaret serbestisi tanındığını, aynı oranın 20 Aralık 1320 tarihinde İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han tarafından, 24 Temmuz 1403 tarihinde Menteşe-Oğlu İlyas Bey tarafından kabul edildiğini, Osmanlılar ile mücadelede bulunan Karaman -Oğulları'nın ise siyasî mülazazalarla hiç gümrüksüz Venedik Cumhuriyetine ticaret serbestisi tanıdığını biliyoruz. Karaman-Oğullarının siyasî davranışı istisna edilirse, bu dönemde Anadolu'da uygulanan gümrük tarifesi % 2'dir²⁹. Osmanlı Devletinin ilk yıllarında, miktar belirtilmeden "mu'tad rüşüm"ü ödemek üzere aynı hakların verildiğini biliyoruz. Meselâ: 8 Haziran 1387 tarihinde Sultan I. Murad tarafından Cenevizlile-

²⁸ E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 5, s. 241—248.

²⁹ Şerafettin Turan; "Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri", *Belgeler*, c. IV. Sayı. 7—8, 1967'den ayrı basım, Ankara, 1969, s. 80.

re, 21 Mart 1390 tarihinde Yıldırım Bayezid tarafından Venedik Cumhuriyetine³⁰, 12 Ağustos 1411 tarihinde Musa Çelebi'nin Bizans'a, 6 Kasım 1419 tarihinde Çelebi Mehmed tarafından Venediğe, 1430 tarihinde II. Murad tarafından Venediğe, 1451, 1454 ve 1479 tarihlerinde Fatih Mehmed tarafından Venediğe, 1503 tarihinde II. Bayezid tarafından Venediğe, 8 Eylül 1517 tarihinde Yavuz Selim tarafından Venedik Cumhuriyetine, 1521 ve 1540 tarihlerinde Kanûnî tarafından Venedik Cumhuriyetine³¹, Şubat 1536 tarihinde Kanûnî tarafından Fransa'ya (bu hak yanlış olarak ilk kapitülasyon olarak bilinmektedir) bu serbestiler tanınmıştır³².

Batılı devletlerin Selçuklu, İlhanlı ve Beyliklerden koparıldıkları % 2 oranındaki gümrük tarifesine dayalı ahid-nâmeleri, Osmanlı Sultanları tanımakla beraber, bunlara yeni şartlar ekleyerek, yerli tebaa tüccarlarının verdiği bütün vergileri, ecnebî tüccarların da vermesi yükümlülüğünü getirerek hem devlet gelirlerini artırmak, hem de yabancılara imtiyaz tanımamak gibi, iki amacı gerçekleştirmişlerdir. Bu nedenle, Osmanlı ülkesinde ticaret yapan ecnebî tüccarlar, % 2'lik gümrük resmî dışında "âdet-i dellâliye, resm-i kalem (veya der-âmed), resm-i kapan, resm-i geçid vb. gibi resimleri de ödemekle, ithal olunan mallardan % 2-9, ihraç edilen mallardan ise % 4-9 arasında gümrük resmî ödemiş oluyordular. Hatta Rodos ve İstanköy gibi yerlerde müslimlerden % 2, "dârü'l-harb keferesi" diye anılan Avrupalılardan ise % 4 oranında gümrük tarife resmî alınmak suretiyle müslimler korunmuş oluyordu³³.

Fakat bu denge sürekli korunamıyarak XVII. yüzyılın ikinci yarısında bütün imparatorluk toprakları için tek sistem kabul edilerek gümrük resimleri de % 3'e düşürülmüştür. Bu amaçla 1666 yılında Ceneviz elçisi Durazzo, Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'ndan aynı şartlarla ahidnâme koparıp Cenova tüccarlarına kolaylık sağlarken, aynı haklar 5 Haziran 1673 tarihinde Fransa'ya, arkasından Venedik, İngiltere ve diğer Avrupa Devletlerine verilmiştir³⁴.

Osmanlı idaresi, gümrük resmî konusunda devletin ve tebaasının menfaatlerini böyle korurken, ahidnâmelerde de "karşılıklık"

30 Ş. Turan; OSKGTĐ., s. 80.

31 Şerafettin Turan; "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *Belleten* c. XXXII, Sayı, 126 (Nisan, 1968)'den ayrı basım, Ankara, 1968, s. 248-250.

32 Ş. Turan; OSKGTĐ., s. 79.

33 Ş. Turan; "OSKGRD.", s. 80-81.

34 Ş. Turan; "OSKGTĐ.", s. 81.

esasına azâmi dikkati göstermekteydi. Meselâ: 6 Kasım 1419 tarihinde Çelebi Mehmet tarafından Venedikle yapılan antlaşmada. Osmanlı ülkesine gelen Venedikli tâcirlerle karşılık, Osmanlı tebaasından olan tacirlerin de Venediğe gitmesi ve bu ülke topraklarında hiçbir tazyik ve engelle karşılaşmaması istenmekteydi. Bu antlaşmadan sonra, II. Murâd, Fatih, II. Bayezid, Yavuz Selim ve Kanûnî dönemlerinde Türk tacirlere Venedik kapısı hemen hemen her zaman açık kaldı. Osmanlı Devletinin kendi menfaat ve şartlarına uyan bu ahidnâmeler doğrultusunda Venedikli tacirler Osmanlı ülkesindeki bazı şehir merkezlerinde ticarî koloniler kurarken Osmanlı tacirleri de Venedik'te koloni kûrmaktaydı. Bu konuda ilk tarih 1571'e kadar çıkmakla beraber, Türk tacirlerinin Venedik ve Cenova'da kalabalık bir ticaret kolonisi oluşturdukları ve aldıkları 5 kalem emtiaya karşılık 9 kalem emtia satmaları sayesinde lehde bir durum oluşturdukları muhakkaktı³⁵. Bu şekilde değişik tarihlerde Venedik, Cenova, Floransa vb. yerlere giden Osmanlı tacirlerinin sayısı sürekli olarak artması gerekirken, tersine azalmaya başlayıp aleyhte bir durum meydana getirerek 1838 tarihine gelindiği vakit, son Osmanlı tüccarı Sadrettin de, 1621'de Türk tüccarları için yapılan Fondaco'dan çıkartılır. Böylece, XVI. yüzyılda açılıp, 217 yıl Türk Ticaret merkezliği yapan Fondaco kapanmış olur³⁶.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi Osmanlı idaresi, Batılı Devletlerle kurduğu ticarî münasebetlerde, karşılıklı ticaret, dengeli ithalat ve ihracat, Osmanlı Devleti ile tâcirlerinin çıkarlarına denk düşen gümrük tarife resimleri uygulama politikası izleyerek, lehde bir durum oluşturmaya çalışmıştır. Ama, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren, bu politikada ısrar edemediği için önce durum dengelenmiş, daha sonra ise Osmanlı aleyhine dönmeğe başlamıştır. Bu konuda Batılı Devletlerden bazıları, bir taraftan Osmanlı ülkesinde geniş ekonomik çıkarlar elde etmeğe çalışırken, diğer taraftan Osmanlı parasına olan güveni sarsmak gayesiyle kalpazanlık faaliyetlerine girişiyordu. Meselâ: 1640 tarihlerinden sonra Osmanlı Darphânelerinin tam kapasite ile çalışmaması neticesinde ufak para sıkıntısı çekilmiş ve bu eksikliği gören Batılı Devletler önce iri gümüş paralar sürerek halkı alıstırmışlar, arkasından Fransanın güneyinde basılan ayarı çok düşük kalp ve mağşuş olan-

35 Ş. Turan; "VTTM.", s. 248—254.

36 Ş. Turan; "VTTM.", s. 257—275.

larını piyasaya sürerek büyük bir skandal meydana getirmişlerdir³⁷. Osmanlı parası ile oynayan sadece dış devletler değildi. Altın borsasına hâkim durumda olan Yahudi, Ermeni ve Rum tâcirlerden bazıları da altın paraları "tırtullama" veya çocukların omuzlarına dikiyormuş süsü verilerek "delikleme" yöntemiyle tenzilleştiriyorlardı. Bu gibi durumlarda devlet, "muhtekir" (irtikapçı) borsa tâcirlerinin yakalanıp cezalandırılması için fermanlar yayımlarken, diğer taraftan reâyânın elinde bulunan "nâkıs" altınları tam ayar ve vezinli olanlarla değiştirmek için "mübayaacı"lar çıkartarak durumu düzelterip, reâyâyı korumaya çalışıyordu. Fakat bu "mübayaacı"ların da tamamen Ermeni, Rum ve Yahudi gibi sarraflardan seçilmiş olması zaman zaman devletin işini iyice zorlaştırıyordu. Bu görevlilerden bazıları, devlet adına topladıkları altınları Avrupalı "müste'mîn tüccar"larına satarak suistimallerde bulunuyorlardı. Meselâ: Mayıs Başları 1834 (Evâil-i Muharrem 1250) tarihlerinde Ankara'da bulunan kalp ve tenzil edilmiş altınları "mübayaa" etmek üzere Darp-hâne-i Amire tarafından Ohannes ile Anton adlı zimmilerin görevlendirildiğini, onların da, bu görevi tam yapmadıklarını görmekteyiz³⁸. Bu şekildeki yöntemlerle Avrupalı Devletler, içte ve dışta sürekli olarak ekonomik avantaj sağlama savaşı verirken, ticârî ahidnâmelerle kazandıkları hakkın çok fazlasını kullanmak, yasakları ise dinlememek yolunu seçiyorlardı.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batıda yeni keşiflerin başlaması, arkasından hızlı sanayileşme, Batıyı yeni arayışlara sevk etti. Bir taraftan sürekli hammadde bulma savaşı verirken, öbür taraftan seri olarak ürettiği mamül maddeleri satacak pazarlar arıyordu. Üç kıtada toprakları olan Osmanlı ülkesi, sürekli olarak Batıların iştahını kabartıyordu. İkili ticârî ahidnâmeler gereğince bazı Osmanlı şehirlerinde evler alıp ticârî faaliyetlerde bulunan Avrupalı Tüccarlar, sık sık Osmanlı Devleti tarafından yasak edilmiş ham veya mamül maddeyi kendi ülkelerine götürmek üzere, halk içinden seçtikleri "simsar"ları vasıtasıyla toplatıp kaçırma yolunu deniyorlardı. Sık sık vuku bulan bu olaylar üzerine devlet, fermanlar yayımlayıp bu kâbil olayların zuhur etmemesini istiyordu, ama, bir türlü işin sonu da gelmiyordu. Meselâ: Ankara'da dokunan ünlü sof ve şâli kumaşların hammaddesi olan Ankara Tiftik keçisi tif-

37 Halil Sahillioğlu; "Osmanlı Para Tarihinde Vünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *ODTÜ. Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara, 1978, s. 16-18.

38 *AŞS.*, 219/266; 230/215.

tiği, ipliği, keçi postunun Ankara dışına çıkarılması kesinlikle yasaktı. Ama 1792 (1206) tarihinde bir Fransız Bezirgânı içinde bazıları sof ve şâli dokumasında kullanılan 20 yük ipliği kaçırırken yakalanmıştır³⁹. Yine 1786 (1200) tarihinde Avrupalı tüccarların Anadolu ve Rumeli'de üretilen Tavşan derilerini toplayıp götürmeleri üzerine devletin kesinlikle yasaklama koyduğunu⁴⁰, 1834 (1250) tarihinde deri, sahtiyan ve diğer hammaddeyi bulamayan Ankara Dikici ve Yemenici esnafının üretimi düşürüldü ve⁴¹, bunların dışında mazı, palamut, şap, pamuk ve pamuk ipliği, çeşitli hububatlar vb. maddeler sürekli olarak Batıya kaçırmaya devam etti.

Batı'da sanayinin hızla ilerlemesi, Avrupa Devletleri için çok büyük avantajlar sağlarken, Osmanlı aleyhine kapatılması güç mesafeler açıyordu. Bu durumu yakinen takip eden Osmanlı idarecileri, bu rekâbette yerlerini almak için çeşitli ıslahat tedbirlerine başvurdular ise de yeteri kadar muvaffak olamadılar. Bu başarısızlığa paralel olarak, yeteri kadar hammadde ve eleman bulamayan yerli zanaat kolları ile imalathâneler yavaş yavaş ya kapandılar, ya da yaşama mücadelesi vermeye başladılar. İşte tam böyle bir ortamda sanayileşmiş Batının ürettiği mamül maddeler, onlar için paha biçilmez pazar olan Osmanlı ülkesine akmaya başladı. Bu malları, devlet, resmî kurumlar için alırken, reâya da kendi ihtiyaçları için almaktaydı. Meselâ; 21 Aralık 1830 (6 Receb 1246) tarihinde Fransa sof bezirgânlarından askerin fes ihtiyacını karşılamak üzere tanesi 10, 5 guruştan 1480 adet fes alındığını, karşılığında 15540 guruşun ödendiğini görmekteyiz⁴².

Batıdan gelen mamül maddeler, bir taraftan esnafı etkilerken, diğer taraftan esnafa hammadde üreten devlet kurumlarını da tahrip ediyordu. Meselâ; Osmanlı dokumaları için boyanın önemi çok büyüktür. Bu boyalar "Boya Mukataaları" tarafından "kök boya" olarak elde edilip, ihtiyacı olan esnafa veriliyordu. Fakat, Batıdan kimyasal boyaların hızla Attar Dükkânlarına dolmasıyla Boyahâneler iş göremez duruma gelerek kapanma noktasına geldiler. Batıdan gelen kimyasal boyaların, kök boyanın yerini tutamaması sonucu Osmanlı dokumalarının boya kaliteleri iyice düştü. Dokumacı esna-

39 AŞS., 184/130.

40 AŞS., 176/199.

41 AŞS., 236/59.

42 Başbakanlık Arşivi, *Cevdet Maliye*, No: 74, 115, 352, 457, 2114.

finin kadınlara yazdırdıkları ilâmlar, bu işin önüne geçmek amacıyla merkezin yazdığı fermanlar bu konuyu çok güzel dile getirmektedir⁴³.

Belirttiğimiz şekilde Osmanlı ülkesinde ticârî ahidnâmeler muvâcehesinde ticaret eden ve “müste'min tüccarı” denilen Avrupalı tüccarlar ticaret ederken, Osmanlı idaresi yerli reâyanın da Anadolu, Avrupa, Acemistan ve Hindistan ticareti yapabilmesi için yeni bazı uygulamalar getirilerek bunların eline “ticaret beratları” verilmiştir. Bunlara “Defterlü veya Beratlı Tüccar” deniliyordu. Devlet adeta, yabancı “müste'min tüccar”lara karşı yerli burjuvazinin doğmasını destekliyordu. Bu amaçla birçok yerli tüccara berat verilmiştir. 1815 tarihinden 1837 tarihine kadar geçen 22 yıllık sürede İstanbul, İzmir, Ankara, Kayseri gibi şehirlerde oturup, Ankara'da ticârî faaliyetlerde bulunan tüccarlardan, beraatları Ankara Şer'iyye Sicillerine yansıyan 28 tanesinin “ticaret beratı”nı tesbit ettik. Bu tüccarların içinde bir tek Türk ve müslüman adına rastlanmaması, genellikle Rum, Ermeni ve Yahudi adlarını taşımış olmaları ayrıca dikkat çekici bir durumdur⁴⁴.

Devlet bunu bir tedbir olarak düşünmüş ama, bu tüccarlardan bir kısmının Batılı tüccarlarla iş birliği yapması, durumu daha da zorlaştırmıştır.

Özellikle 1835 tarihinden sonra, Batılı Devletlerin imal ettiği mamül maddeler hızla Anadolu içlerine doğru yayılmaya başlıyordu. Kadı Sicillerinde yer alan terekelerin incelenmesi bunu net olarak ortaya koymaktadır. Daha önceki terekelerde hiç görülmeyen “Amelikan Bezi, Frenk Kuşağı, Moskof Dimisi, Lahor Kuşağı, İngilizkârı billur bardak”, cam ve porselen tabaklar, çeşitli mutfak ve süs eşyaları hemen dikkati çekmektedir⁴⁵.

Bütün bu örnek ve uygulamalar gösteriyor ki, Osmanlı ile Batı arasında ticârî denge, tamamen Batılı Devletler lehine bozulmuş durumdadır. Fakat, Batılı Devletlerin Osmanlı topraklarındaki ekonomik emelleri bitmemiştir. 1854 yılından itibaren Osmanlı Devletine açılan kredilerle yeni bir durum ortaya çıkmıştı. Çünkü her borçlanmada devlet gelirinin bir dilimi “teminat” olarak gösteriliyordu. Sürekli borç para alma adeti hızlanınca, alınan paraların faizini ödemek bile ayrı problem olmaya başladı. 1879 yılına gelin-

43 AŞS., 184/115 0; 185/283.

44 AŞS., 216/207, 208; 240/28 vd.

45 Ankara Etnoğrafya Müzesi, *Kırşehir Şer'iyye Sicili*, Defter No: 1, Belge No: 143; Defter No: 13, Belge No: 131, HŞS., 381/18, 88/2, 2.

diği vakit, Batılı Devletlerin borçlarını ödemek için “Duyunu Umûmiye” idaresinin kurulup tuz, tütün, ipek âşarı, pul ve damga vergisi, ispirto inhisarı, Doğu Rumeli vergisi, Tönbeki resmi, Kıbrıs vergisinin artışı vb. gibi gelir kaynaklarının bu idareye bağlanıp, gelirlerinin de alacaklı devletlere verilmeğe başladığını görmekteyiz⁴⁶.

Batılı Devletler, bir taraftan grup halinde siyâsî, askerî ve ekonomik menfaatlerini korumaya çalışırken diğer taraftan, tek başarılarına Osmanlıyı nüfuzları altına alma yarışına başladılar. Bu yarışta da, III. Selim döneminde Osmanlı Ordusunu ıslah etmek için gelen albay von Goetz ile 1836’da gelen Moltke ve ekibinin yatırımları Almanların işini biraz daha kolaylaştırdı. 1878 Berlin antlaşmasına kadar devam eden bu rekâbet, bu tarihten sonra Almanların lehine dönmeye başladı. 1880 tarihlerinden sonra Alman askerî komutanlarının Osmanlı Ordusuna hükmetmeye başlaması yanında silah, mühimmat ve çeşitli askerî levâzım Osmanlı pazarlarına girdi ve 1919 yılına kadar da devam etti⁴⁷. Bu durum, diğer Batılı Devletleri (İngiliz-Fransız) hiç de memnun etmedi. Almanlarla gelişen askerî münasebetler yanında siyâsî ve ekonomik münasebetler de gelişti. 18 Ekim 1898’de Alman İmparatoru II. Gıyom’un İstanbul’a gelmesi, arkasından Şam ve Kudüs’ü ziyaret etmesi Osmanlı-Alman siyâsî yakınlaşmasını iyice hızlandırdı⁴⁸. Bu siyâsî yakınlaşmaya paralel olarak malî ve ekonomik yakınlaşma da hızlandı. 1888’de kurulan Deutsche Bank ile diğer Alman Bankaları bir taraftan sermaye akışını sağlarken, öbür taraftan bazı hatlardaki demir yolu inşaat ve işletmesinin imtiyazlarını aldılar⁴⁹. Bu şekilde hızla gelişen malî ve ekonomik yakınlaşma sonunda, ithalat ve ihracat münasebetleri iyice gelişti ve 1878’den 1913’e kadar geçen 35 yıllık zaman diliminde 48115 Osmanlı Lirası ile 4688744 Osmanlı Lirası arasında değişen ithalata ulaşırken, 3902 Osmanlı Lirası ile 1234251 Osmanlı Lirası arasında değişen ihracata ulaşmaktaydı (Bkz. Tablo-I)⁵⁰.

46 E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. VI, s. 209—213, c. VII, s. 223—239, c. VIII, s. 426—432.

47 Jehuda L. Wallach; *Bir Askerî Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara, 1985, s. 7—94; İlber Ortaylı; *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfûzu*, İstanbul, 1983, s. 71—80; Rifat Önsoy; *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri*, İstanbul, 1982, s. 93—105; E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 8, s. 161—178.

48 E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 8, s. 170—178; Rifat Önsoy; *a.g.e.*, s. 41—46.

49 İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 87—115; R. Önsoy; *a.g.e.*, s. 41—84; E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 8, s. 174—178.

50 R. Önsoy; *a.g.e.*, s. 23, 30, 49, 67 vd.

TABLO—I
OSMANLI—ALMAN TİCARETİ (1878—1913)

Ticaretin Yapıldığı Yıllar	İthalat Miktarı (Osmanlı Lirası)	Oranı %	İhracat Miktarı (Osmanlı Lirası)	Oranı %
1878	48115	0,3	3901	0,0
1884	50346	0,3	2122	0,0
1889	26490	0,1	53582	0,4
1894	307125	1,3	277510	2,0
1898	436467	1,6	275078	2,0
1905	1325294	4,2	1227699	6,2
1910	3896632	9,2	1309505	6,0
1913	4688744	11,2	1234251	5,7
Toplam	10889213		4383649	

Osmanlı-Alman ticareti böyle gelişirken Batılı Devletler siyasi, askerî ve ekonomik amaçlarla Osmanlı ülkesinde demiryolu inşa ve işletme imtiyazı koparmak için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. 1888'te Deutsche Bank ile başka bir Alman bankasının Haydarpaşa-İzmit demiryolunu işletme, İzmit-Ankara demiryolunu ise inşa etme imtiyazını koparıırken, Fransız ve İngiliz kumpanyaları ise Batı Anadolu'da İzmir, Aydın ve İzmir-Kasa demiryollarını inşa edip işletme imtiyazını koparmışlardı⁵¹. Fakat, bu konuda asıl rekâbet İstanbul-Bağdat, İstanbul-Suriye-Hicaz arasında yapılacak demiryolu konusunda yoğunlaştı. Alman-İngiliz ve Fransız devlet ve şirketleri ne olursa olsun bu imtiyazı koparmak ve Osmanlı ülkesindeki hammaddeyi kendi endüstrilerine kazandırmak, ürettikleri mamül maddeleri de en uzak köşelere satmak istiyorlardı. Bu rekâbet böyle devam ederken Alman Şaşıölyesi II. Giyom'un İstanbul'u ziyaret edip, II. Abdülhamitle siyasi yakınlığı pekiştirmesi, bu rekâbeti Almanya lehine çevirdi. Osmanlı idarecilerinin İstanbul-Bağdat demiryolunu yapıp işletme imtiyazını Almanlara verince, İngiliz ve Fransızlar adeta baba mirasını kaybetmiş kişi gibi başka yollardan bu hakları almanın yollarını aradılar. Kendilerine göre, bu yol, hiçbir ahidnâme tanımadan Osmanlı İmparatorluğuna elkoy-mak, yıllardır arzulaadıkları "Şark Meselesini" gerçekleştirmek, arzulaadıkları bütün menfaat kaynaklarını istedikleri gibi kullanmak, insanları da emelleri doğrultusunda yönetmekti.

Buraya kadar, kademe kademe anlattığımız ekonomik mücadele, Batılı Devletlerin menfaatine uygun olarak bitmek üzeredir. Os-

51 İ. Ortaylı; *a.g.e.*, s. 87—115; R. Önsoy; *a.g.e.*, s. 52—84; E.Z. Karal; *a.g.e.*, c. 8, s. 174—178.

manlılarla aralarındaki ticarî faaliyetlere karşuk ticaret yapma, konulan ticarî ahidnâmelerin kurallarına uyma, karşuklu dengeyi bozmama akidleri ile işe başlayan Batılılar, her fırsatta Osmanlı idarecilerinden yeni imtiyazlar kopararak, veya verilen imtiyazları zorlayarak ticarî dengeyi kendi çıkarlarına uygun olarak bozmaya çalışmışlardır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren sanayileşme üstünlüklerini de kullanarak, hammadde kaçırma, bolca mamül madde satma usullerini denemişler, bunların sonucunda ellerinde toplanan kapital fazlasını Osmanlı maliyesine borç vererek "Duyunu Umumiye" uygulamasıyla devlet gelirine elkoşmuşlardır. Ama bunların hiçbirisi Batılı Devletlerin iştahını kesememiştir. Bugüne kadar, ahidnâmelerle açıkca veya gizli veyahutta kaçak olarak sömürdükleri Anadolu ve diğer Osmanlı topraklarını bir darbe ile ele geçirip rahatça sömürmek istedikleri gibi yönetmek gayesiyle de Çanakkale önlerine geldiler.

SONUÇ

Buraya kadar, toplulukların ve batılıların Osmanlı Tarihi içindeki yerini sosyal ve ekonomik boyutlarıyla ele aldık.

Sosyal yönden, Osmanlı idarecileri imparatorluk yönettiklerinin bilinci içinde, tebaanın arasında dil, din ayırımı gözetmeden, müslim ve zimmî gruplar arasında eşitlik ve adalete dayanan bir düzen kurmuşlardır. İmparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde bu dengeyi sürekli olarak koruyup, başka devletlere de bozdurmamışlardır. Batılı Devletler XVIII. yüzyılın ortalarına kadar bu dengeyi gizli yollardan bozup kendi lehlerine çevirmeye çalışırken, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayıp, XIX. yüzyıl boyunca ailen bu dengeyi kendi lehlerine çevirmeye çalıştılar. Bu amaçla Batıya gönderilen öğrencileri kendi amaçlarına göre şekillendirirken, imparatorluğun çeşitli yerlerinde açtıkları okullar sayesinde yerli zimmî çocuklarını şekillendirmeye çalıştılar. Bu eğitim-öğretim faaliyetlerini, Tevrat, Zebur ve İncil kitaplarının imparatorluk içinde dağıtılmasıyla desteklediler. Bu sayede epeyce bozdukları müslim ve zimmî dengesini, Tanzimat ve Islahat Fermanlarında dolaylı olarak kopardıkları haklarla tamamen zimmîler lehine çevirerek sürekli istismar edebilecekleri bir yara durumuna getirdiler.

Ekonomik yönden ise, 1220 tarihinde Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykûbat'tan % 2 nisbetinde gümrükle ticaret etme imtiyazını kopardıktan sonra, bu hakkı İlhanlı hükümdarı Ebu Said'den, Men-teşe-Oğlu İlyas'dan, Karaman-Oğullarından, I. Murad'dan, Yıldırım Bayezid'den, Çelebi Mehmed'den, II. Murad'dan, Fatih'den, II. Bayezid'den, Yavuz Selim'den, Kanûnî'den de değişik şartlarla kopardılar. Osmanlılar, XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Batılı Devletlere verilen ticârî imtiyazları kendi menfaatlerine uygun olarak verdiler. Yapılan ticârî ahidnâmelerde, karşılıklı dengenin korunması şartları ısrarla korunmuştur. Fakat bu uygulamanın XVII. yüzyılın ortalarından itibaren takip etmemesi sonucunda Batılı Devletler hızla kendi lehlerine çevirerek, imparatorluk topraklarında sömürü faaliyetlerini kurmaya çalışmışlardır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'da sanayileşmenin hızlanmasıyla, sömürgecilik faaliyetleri de hızlanmıştır. Bir taraftan buldukları bütün ham maddeyi açık veya gizli yoldan alıpgötüren Batılı tâcirler, diğer taraftan hızla ürettikleri mamul maddeleri satmaya başladılar. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ellerindeki fazla kapitallerle Osmanlı maliyesine kredi açmaları, arkasından bu kredilere karşılık teker teker gelir kaynaklarını kontrollerine alarak, Duyunu Umumiye felâketini gerçekleştirmeleri ise işlerini iyice kolaylaştırdı. Artık bu olaydan sonra Batılılar, miras kavgasına başladılar, İlk kavgaları, Osmanlı ülkesinde inşa edilecek demiryollarından çıktı. İstanbul-Bağdat, İstanbul-Suriye-Hicaz hatlarında yapılacak demiryolu imtiyazını Almanların koparmasıyla miras kavgası iyice hızlandı ve istediğini koparamayan devletler, başka yollardan, başka gelirler temin etme yoluna gittiler.

Kısaltmalar

- a.g.e. : Adı geçen eser.
a.g.m. : Adı geçen makale.
Ankara : XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara.
AŞS. : Ankara Şer'iyye Sicili, arkasından gelen birinci rakam sicili, ikincisi ise belge numarasını göstermektedir.
BA. : Başbakanlık Arşivi.
CM. : Cevdet Maliye.
HŞS. : Harput Şer'iyye Sicili, arkasından gelen birinci rakam sicili, ikincisi sayfayı, üçüncüsü de belge numarasını göstermektedir.
Kanunlar-I : XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları.
KŞS. : Kırşehir Şer'iyye Sicili, arkasından gelen birinci rakam sicili, ikincisi ise belge numarasını göstermektedir.
OSKGTD. : Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defteri.
VTTM. : Venedik'te Türk Ticaret Merkezi.

BİBLİYOGRAFYA

I- Faydalanılan Arşiv Kaynakları

Sıra No	Belgelerin Ait Olduğu Şehir ve Buldukları Yerler	Defter No	Belge No	Sayfa No
	Ankara Etnoğrafya Müzesi, Ankara Şer'iyye Sicilleri			
1/1	" " "	175	77,161,221	—
2	" " "	176	19,86,199,317	—
3	" " "	177	321	—
4	" " "	180	266	—
5	" " "	184	115, 130	—
6	" " "	185	32,283	—
7	" " "	213	32	—
8	" " "	216	207,108	—
9	" " "	219	266	—
10	" " "	222	289	—
11	" " "	223	156	—
12	" " "	224	148	—
13	" " "	230	215	—
14	" " "	231	31,32	—
15	" " "	235	311	—
16	" " "	236	59	—
17	" " "	240	28	—
	Ankara Etnoğrafya Müzesi Kırşehir Şer'iyye Sicilleri			
2/1	" " "	1	143	—
2	" " "	13	131	—
	Diyarbakır Müzesi Harput Şer'iyye Sicilleri			
3/1	" " "	278	43,44,45	15
2	" " "	398	178	125
13	" " "	381	1,1,2,1,2,2,2.	11,12,18, 20,21,32, 88.
4	" " "	392	158,174	69,76
4	Başbakanlık Arşivi, Cevdet Maliye		74,115,352,547, 2114	—

II- Faydalanılan Basılı Kaynaklar

Açıkses, Erdal: *Salnâmelere Göre Mamûratü'l-Aziz Vildâyetinde Maârif*, A.Ü. Türk İnkılâp Ta-

Açıkses, Erdal: *Salnâmelere Göre Mamûratü'l-Aziz Vildâyetinde Maârif*, A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsünde Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1985.

Barkan, Ömer Lütfi: *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (Kanunlar-I), İstanbul, 1943.

Coşar, Ömer Sami: *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman (Osman Ağa)*, Ankara, 1971.

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, c. V, VI, VII, VIII, Ankara, 1970.

- Kırşehirlioğlu, E.:** *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963.
- Koçer, Hasan Ali:** *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773—1923)*, İstanbul, 1970
- Kodaman, Bayram:** *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980.
- Kürşat Fikret, Altan, Mustafa H.-Egeli, Sabahattin:** *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, İstanbul, 1978.
- Ortaylı, İlber:** *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul, 1983.
- Önsoy, Rifat:** *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri*, İstanbul, 1982.
- Özdemir, Rifat:** *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986.
- Sahillioğlu, Halil:** "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *ODTÜ. Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara, 1978, s. 1—38.
- Sunguroğlu, İshak:** *Harput Yollarında*, c. II, İstanbul, 1958.
- Turan, Şerafettin:** "Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilyalı Krallığı Arasındaki Ticaretle ilgili Gümrük Tarife Defteri", *Belgeler*, c. IV, Sayı, 7—8, 1967'den ayrı basım, Ankara, 1969, s. 79—167.
- : "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", *Belleten*, c. XXXII, Sayı, 126 (Nisan, 1968)'den ayrı basım, Ankara, 1968, s. 247—283.
- Tarihi Başkanlığı, Ankara, 1985.
- Yuvalı, Abdülkadir:** "Harput'ta Hacı Hayri Bey'in Ermeniler İçin Yazmış Olduğu Şiirin Düşündürdükleri", 8—12 Ekim 1984 tarihleri arasında Erzurum'da yapılan "Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu"na sunulmuş tebliğ.